

یا تقلیل غلظت املاح آب‌ها در نتیجه ترکیب آب رودها و دریاها و تأثیر نزولات بر این امر اشاره دارد (ورق ۴).

در فصول بعد، مؤلف به محاسبه ساعات و فواصل نقاط در اقلیم پرداخته و مبانی محاسبه طول و عرض جغرافیایی نقاط را عرضه داشته و بعضی فواصل را ذکر نموده است و از عموم شهرها و اماکن مشهور جهان در قرن نهم با ذکر مختصات جغرافیایی یاد نموده است که به‌ویژه از جهات نام‌های تاریخی اماکن و شهرها و جغرافیای تاریخی بلاد حائز اهمیت است. از جمله جزیره «خارسک فی بحر فارس» ورق ۱۳، منوجان، هرموز، جرون، سجستان، سوس «مصعب دجله فی بحر فارس» جندشاپور، شیراز دارالملک فارس، قهستان و... همراه با ذکر طول و عرض جغرافیایی آنان، به‌شیوه جغرافی دانان قدیم ذکر نموده است.

آنگونه که کاتب نگاشته، کتابت به دو قلم به رنگ سیاهی و سرخی انجام یافته و کاتب، نام قضیبات و اماکن را در قرون وسطی - خراسان قدیم، روم، قبرس و... را به سیاهی نگاشته و شهرها و اماکن مهم را به سرخی به تحریر درآورده است. آنگاه در فصول بعدی به ذکر تاریخ تطور اقوام و بلاد و به سبب اشتها و خواص برخی شهرها پرداخته است و به‌دنبال آن به موضوع آب‌ها و دریاها «فصل در ذکر بحار» پرداخته که چنین آمده است: «که بحر محیط کرد ربع مسکون در آمده است از همه جانبی اما دو شاخ بزرگ او به‌جانب عمارت که اقلیم ششم باشد درآمده - یکی که بزرگ‌تر است آن را خلیج مشرقی خوانند و دیگر از سوی مغرب و آن خردتر است و آن را خلیج مغربی گویند و این هر دو را دریا خوانند و به تازی بحر گویند. سبب آن که به بحر محیط پیوسته‌اند... و این هر دو خلیج که گفته شد، آب تلخ و شور بود و نتوان خورد... اما خلیج مشرقی چنان که در شکل عالم پدید کرده آمده است، او را به هر موضع که برسد، بدان موضع که بر آن بود باز خوانند؛ چنان که از جانب مشرق که درآید او را بحر چین خوانند پس از آن بحر هندوستان پس بحر سند پس بحر مکران پس بحر فارس... ورق ۲۹ کتاب... و بحر فارس چون از بحر کرمان بگذرند بحر فارس بود... و از حدود فارس تا حدود زنگبار پانصد فرسنگ باشد... و در وی جزایر بسیار بود معروف و مسکون و معمور که در آن آب‌های خوش بود از چشمه‌ها و زراعت و چارپا و مهالک بسیار بود و معدن مروارید در این دریا بود. (ورق ۳۰) و به جانب شهر هرموز درآید و کشتی در وی آید و آب آن شور شود... و لایه‌ی به جانب شمال اوست و لایه‌ی عمان به جانب مغربند ورق ۳۱ [ آیا برای اثبات نام، اطلاق، موقعیت جغرافیایی و بعضی مختصات فیزیکی و شیمیایی آب و... سندی دیگر لازم است که ارائه شود ] و در این بحر جای‌های مخوف بود و خاصه چون دریا به موج درآید و موضع دیگر است همه در این دریا و آن بر دو فرسنگی عبادانست آنجا که دجله بغداد بدین دریا برسد [ ملتقای آب‌های وارده از عراق و ایران ] و چون از آنجا بگذری کسی بساحل نتواند آمد مگر بشهر هرموز و عمق این دریا هفتاد گز بود... » (ورق ۳۲ صفحه b)

بحر اخضر ظهر این دریای عمان و فارس بحر اخضر خوانند و ابتدا او از نزدیکی شهر عدن گیرند و عرض دریا اندکی بازآید...

## هفت اقلیه خاور

• دکتر فرزاد عزیززاده  
کارشناس ارشد نسخه‌های خطی کتابخانه ملی ایران

مسالك الممالک کتابی جغرافیایی اثر ابوالحسن صاعدین علی الجرجانی است که وفات او را از ۸۶۱ تا ۸۸۱ هجری در دوره‌ی تیموری می‌دانند و اثر معروفش را قطعاً پس از سال ۸۵۰ هجری قمری - اواسط قرن پانزدهم میلادی تألیف کرده است.

او - صاعد جرجانی - در خطبه‌ی کتاب، پس از حمد و ستایش خداوند و تمجید خرد در خصوص مضمون کتابش چنین نگاشته است: «و چون علوم بانواع بوده بعضی غامض و دقیق و... مقادیر و خواص اقلیم و طول و عرض وی و این به حجت‌ها نزدیک‌تر است و... پس طرفی از کیفیت زمین و ربع مسکون... و چگونگی هفت اقلیم و دریاها و کوه‌ها و بیابان‌ها و رودها و شهرها...»

فصل اول [ بدانکه زمین جسمی است گرد چون کوهی در هوا ایستاده بفرمان... تعالی و مطالب با ارائه دلایل در خصوص «سبب ایستادن زمین در هوا» آغاز می‌شود. ]

و از ذکر نیم‌کره آب، دریای محیط و بزرگ، خط استوا و برابری شب و روز در آن ناحیه مدارات رأس‌العمل، قطب شمالی و جنوبی، ستاره جدی، سهیل، ربع مسکون کوه‌ها، هفت دریا، جزایر و فواصل آنان یاد نموده و در شرح دریاها چنین نگاشته است:

اول دریای روم / دویم دریای صقلاب / سیوم دریای گرگان / چهارم دریای قلم / پنجم دریای سند و هند / ششم دریای فارس / هفتم دریای چین.

ایضاً به آب‌های جاری و تبخیر آن تشکیل بخار - تراکم بخار، تشکیل ابر، وزش بادها، نزول باران تشکیل رودها و چرخه آب‌ها در طبیعت را به نحو احسن و علمی بیان داشته است (ورق ۴) و به شور شدن آب‌ها

«ذکر دریای پارس» یاد نموده است. اصطخری - ابواسحاق ابراهیم بن محمد فارسی - جغرافیدان ایرانی از مردم فارس که در اواسط قرن چهارم هجری به تألیف مسالک الممالک پرداخته، در خصوص خلیج فارس نوشته است «دریای پارس خلیجی باشد از دریای محیط... و آن را به پارس و کرمان بازخوانند» مسالک الممالک اصطخری متضمن نقشه‌های متعدد نیز بوده است که دیگر مؤلفان و جغرافیدانان معاصر او نیز از آنان یاد نموده‌اند.

هم‌چنین Bank ipore/ vol ۷ Catalogue ... P ۱۹۳ / که از نسخه‌های مشتمل بر مسالک الممالک نامبرده است.

ایضاً فهرست نسخه‌های خطی فارسی جلد ششم مؤسسه فرهنگی منطقه‌ای ص ۳۹۸۲ از نسخه‌های متعدد مسالک و ممالک اثر صاعد بن علی جرجانی در کتابخانه دانشگاه تهران، آکادمی علوم لنین‌گراد و موزه بریتانیا و... نامبرده و از ترجمه المسالک والممالک اصطخری نیز یاد نموده است.

ایضاً فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ملی ملک - جلد چهارم ص ۷۴۸ به نسخه‌ای از مسالک و ممالک صاعد بن علی گرگانی بخط نستعلیق تحریری رقم محمد نصیر ۱۰۹۸ اشاره نموده است.

همچنین سایت مجمع ذخایر اسلامی به آدرس <http://www.zakhair.net> به معرفی نسخه‌ای از المسالک والممالک به شماره ۱۳۵۳ اثر عبدالله بن محمد بکری از قرن یازدهم پرداخته است.

### پی‌نوشت:

۱. ص ۸۳ - مؤلف صراحتاً در قرون وسطی - قرن نهم هجری - از کروی بودن زمین و استقرار آن در فضا و احاطه‌اش توسط هوا نامبرده است.

۲. ابله obolla نام شهر و بندری تاریخی بود در ناحیه جنوب عراق و در راه آبی عمده بصره به عبادان و دریا بوده، شهر و بندر مزبور پس از رونق یافتن بصره اهمیت خود را از دست داده بتدریج از میان رفت/ نقل به مفهوم از دایره المعارف فارسی.

۳. عبادان - آبادان کنونی - و احتمالاً بندر خارسک که هرودوت از آن نامبرده به واقع در مجاورت اروندر رود و جزیره‌ای که ملتقای رود کارون و آب‌های مرزی ایران و عراق است که شهر جدید آبادان در آغاز قرن بیستم میلادی در جوار پالایشگاه بزرگ آن شهر ساخته شده است، دایره المعارف بزرگ اسلامی.

در سفرنامه معروف ناصر خسرو نیز از عبادان - شهر و ساکنان به نیکی یاد شده است. عبادان از سال ۱۳۱۴ شمسی به آبادان تغییر یافت که بواقع از کلمه مرکب اپاتان به معنای محلی برای پاسداری از آب که کاملاً با موقعیت جغرافیایی آبادان، متناسب است.

۴. طاب tab نام قدیم رود جراحی و شعبه‌ای از آن که به مارون معروف است امروزه نام طاب بر نهر خیرآباد از شعب رود هندیان یا زهره نیز اطلاق می‌شود - دایره المعارف فارسی. ج ۲ / ذیل طاب.

۵. جیحون در مفهوم عام به معنای رود و رود بزرگ و معادل شط و در مفهوم خاص همان جیحون در خراسان قدیم است.

۶. نسخه موضوعه به شماره ثبت ۱۵۴۶۳/ف، خطی تحریری، بقلم سیاهی و عناوین و مختصات به سرخی مشتمل بر هفتاد ۷۰ ورق در ۱۳۸ صفحه.

۷. قطع جیبی رقم «تمت بعون الله و حسن توفیقه بتاريخ ۲۷ ماه رجب المرجب سنه ۱۰۴۵ روز دوشنبه» همراه با جلد تیماج یکپارچه الحاقی و شیرازه ته دوخت از ذخایر متعلق به بخش نسخه‌های خطی و نادر مرکز اسناد و کتابخانه ملی ایران.

ایضاً ورق ۴۰/b در خصوص جزایر خلیج فارس با عنوان جزایر فارس. ورق ۴۲/a در خصوص ملتقای آب‌های فرات و دجله «و دجله می‌رود تا به بحر عمان و فارس ریزد و نزدیکی ابله<sup>۲</sup> و عبادان<sup>۳</sup>، فرات آبی بزرگست و ابتدا آن از کوره روم خیزد و... طاب<sup>۴</sup> در حدود فارس جیحونست<sup>۵</sup> که آن را نهر طاب خوانند منبع او از کوه شبان بود و به میان ولایات فارس و ولایات خوزستان بگذرد آنگاه به دریای فارس و عمان ریزد و در برابری عبادان و به بحر فارس شوند.

مواضع بسیاری از کتاب<sup>۶</sup> که به صراحت از دریا و خلیج فارس نام برده شده و نشانی از واحدهای ژئوپولیتیک و مجمع‌الجزایرهای جعلی و امارت‌های جدیدالولاده مشهود نیست و...

مسالک الممالک Masalik ol mamalik عنوانی برای مجموعه‌ای حداقل مشتمل بر پنج منبع در جغرافیا، جغرافیای تاریخی و... یکی از قدیمی‌ترین آنان مسالک الممالک اثر جغرافی‌دان بنام ایرانی اصطخری است که بیش از یک‌هزار سال از تألیف آن می‌گذرد. هم‌چنین مسالک الممالک ابن خرداذبه - ابوالقاسم عبید... بن عبدا... یا احمد که در آغاز قرن چهارم - ۳۰۰ قمری - در گذشته، از جغرافی‌دانان معروف ایرانی است و مدتی ریاست برید - پست و چاپار ولایت جبال - ناحیه مرکزی ایران - را عهده‌دار بود ولاجرم کتابش - المسالک والممالک. به‌ویژه در خصوص شهرها و فواصل و میزان مالیات نواحی که بر مبنای اسناد دیوانی تنظیم یافته، لاجرم از سندیت برخوردار است و بعضاً به استناد مشاهدات مؤلف تنظیم یافته از این‌رو مورد استفاده جغرافیون و مؤلفان بعدی همچون ابن حوقل، جیهانی و مقدسی قرار گرفته است - کتاب المسالک والممالک - به‌دفعات ترجمه و نشر یافته است.

ایضاً مسالک الممالک اثر ابوالحسن صاعد بن علی الجرجانی - موضوع نوشتار ضمیمه - هم‌چنین مسالک الممالک اثر عبدالرحیم مشهدی و مسالک الممالک عزیزی و مسالک الممالک و صور الاقالیم والمسالک و الممالک اثر ابوعلی‌عبدالله جیهانی وزیر و ادیب دوره سامانی.

بعضی نسخه‌های خطی مسالک الممالک - از کتاب «مسالک الممالک» اثر ابوالحسن صاعد بن علی الجرجانی نسخه‌ای با شماره Addv۰۵ در ۹۶ ورق، هر صفحه با مسطر ۱۵ سطری بخط نستعلیق پاکیزه و عنوان و حواشی جدول کنشی احتمالاً متعلق به قرن شانزدهم میلادی در کتابخانه موزه بریتانیا موجود است. رجوع نمایند به: Catalogue of the Persian Mss part I/ P۴۲۴-۶

که به‌زعم فهرست‌نگار بر اساس شواهد موجود در متن، مسالک الممالک پس از سال ۸۵۰ هجری تألیف شده و تاریخ فوت مؤلف را ۸۸۱ ذکر نموده است.

ایضاً نسخه‌ای با عنوان مسالک الممالک اثر صاعد جرجانی بخط نستعلیق بدون رقم به شماره ۴۱۳/از صفحه ۴۰۹ فهرست Catalogue of Persian manuscripts, Bodleian, part I/ oxford ۱۸۸۹/ یاد شده است.

ایضاً فهرست Catalogue of Persian manuscripts/ Eth E/ vol I/ P۳۶۴ - No ۷۰۷ به ذکر مختصات «ترجمه المسالک والممالک» اثر اصطخری پرداخته و از عناوین مطالب به